

Közép-európai változatok

POMOGÁTS BÉLA

Közép-Európa bizonytalan körvonalai

EMLÉK ÉS VALÓSÁG

Közép-Európa fogalmát inkább érezzük, mint érzékeljük, inkább medítálunk fölötte, mintsem egyértelmű és megvalósítható terveket készítenénk arról, hogy miként is követhetnénk ki a hozzá vezető utat. Közép-Európa mint geográfusok és államjogászok által is szentesített politikai realitás egyelőre a nosztalgikus képzetek világába tartozik, egy imaginárius lelki térképen található csupán, és ez a lelki térkép talán csak Budapesten, Bécsben, Prágában és Zággrában dobogtatja meg a szíveket. Közép-Európa egyelőre (és talán még hosszú évekig) inkább az irodalom, mint a politika érdeklődését váltja ki: Elias Canettiét, Milan Kunderaét, Antun Šoljanét és persze Mészöly Miklósét, Konrád Györgyét, Esterházy Péterét. Emlékezők és ábrándozások tárgya, és mint minden nosztalgia, a múlthoz, jelesül a közép-európai régió történelmi múltjához fordul, erre hivatkozik, erre támaszkodik.

Ennek a nosztalgiának a tárgya alkalom szerint a késő középkor keresztény Közép-Európája, a Baltikum és a Balkán között: a „három királyság” – Magyar-, Cseh- és Lengyelország – Nagy Lajos vagy Zsigmond korabeli lovagvilága, amelynek vörös és ezüst színekben tündöklő lobogói diadalmasan hirdették Nyugat ideáljait a keleti limeseken. Vagy az a humanista összefogás, amely a Solidaritas Danubiana kulturális „konföderációjában” öltött alakot: a szellem törekeny épületében, amely a történelem fölé épült, és persze azonnal összedőlt, midőn a Kelet felől érkező barbár támadások megrengették a történelmi alapot.

A közép-európai nosztalgiák többnyire mégis a Habsburg Monarchia világát célozzák meg, annak politikai és szellemi értékeit idézik fel vagy emelik magasra a költészet szárnyain. Elgondolkoztató, hogy a Monarchia, amely közvetlenül összeomlása előtt és után történelmi képtelenségnek tetszett és szinte mindenki: Karl Kraustól Musilig és Krležától Masarykig úgy látta, hogy bukásával a jogos történelmi végzet teljesedett be rajta, lassanként a költői és politikai nosztalgiák mesebeli országa lett. Karel Čapek, aki pedig a csehszlovák állam alapítójának szűkebb szellemi környezetéhez tartozott, 1932-ben a fennállásának huszonötödik évfordulóját ünneplő Nyugatban adta közre *A kétfejű sas nyomában* című útirajzrészletét, és ebben arról beszélt, hogy a Habsburg Birodalom bizony maradandó szellemi értékeket is létrehozott, midőn különböző népek és kultúrák békés és alkotó együttélésének megszervezésére tett kísérletet. Legutóbb aztán egy másik cseh író, az 1968 után emigrációba kényszerült Milan Kundera tűnődött el *A Nyugat elrablása, avagy Közép-Európa tragédiája* című elégikus esszéjében azon, hogy a politikai Közép-Európa lerombolása milyen fájdalmas következményeket zúdított a régió népeire.

Éppen a mögöttünk maradt évtizedek fájdalmas mérlegének elkészítése és az egykori közép-európai integráció előnyeinek számbavétele okozza, hogy Közép-Európa mint művelődéstörténeti valóság, hosszú évtizedek némasága után ismét megjelent. Egyelőre persze a legkevésbé sem a térképen, minthogy politikai tekintetben ma erősen vitatott, hogy hol húzódnak Közép-Európa mindig is bizonytalan, hiszen szüntelenül változó határai. Vajon melyek azok az országok, melyek a jelenben ennek a virtuális Közép-Európának a részei? Ausztria, Magyarország, Csehország és Szlovákia (ez utóbbi természetesen csak akkor, ha függetlenségének kinyilvánítása után nem fordít háttal az európai demokráciák politikai normáinak!) Lengyelország bizonyára közéjük tartozik. Minden bizonnyal a régió része Szlovénia és Horvátország, de odatartozik-e Erdély, amely a történelmi múltban mindig a közép-európai régió része volt, s most mindinkább egy dél-kelet-európai (balkáni) jellegű politikai kultúra foglya és áldozata? Közép-Európának elsősorban ma sem politikai és még kevésbé államjogi, hanem kulturális, de mondhatnám így is: szellemi és lelki értelme van.

Közép-Európa mint elnevezés, ha nem használták is így, valamikor a középkorban a két római császárság: a német és a bizánci közötti régiót jelölte meg. Két szakrális birodalom között európai helyüket kereső népeket és királyságokat, amelyek maguk is a Gondviselés kegyelmével igazolták létüket, minthogy első királyaik maguk is keresztény apostolok, felszentelt és utóbb szentté avatott uralkodók voltak. Később Közép-Európa abban a politikai „háromszögben” helyezkedett el, amelyet egy-egy oldalról a német, az orosz és az oszmán birodalom határolt. Ebben az időben Ausztria vált a közép-európai térség megszervezőjévé, és egy időben szinonimájává, és Bécs a központjává, amely mellett Budapest, Pozsony, Kolozsvár, Prága, Brünn, Krakkó, Lemberg és Zágráb lettek a régió kultúrájának és szellemiségének Bécs mellé rendelt műhelyei és otthonai.

A szellemi Közép-Európa elsősorban az irodalomban és a művészetekben testesült meg. Rilke és Ady, Hoffmanstahl és Krúdy Gyula, Karel Čapek és Kosztolányi Dezső, vagy éppen Miroslav Krleža és Németh László éppúgy ennek a szellemi régióknak a képviselői, mint Richard Strauss, Bartók Béla és Leos Janáček, avagy Gustav Klimt és Csontváry Kosztka Tivadar. Közép-Európa mindig hálás témája lehetett a komparatista irodalom- és művészettörténészeknek, vagy azoknak, akik a huszadik századi kultúra (az európai modernség) szellemi gyökereit keresték. Közép-Európa közös múltját és szellemiségét mutatja a régió építészeti kultúrája is: a bécsi, a budapesti és a prágai belváros, a Stephanskirche és a budai Mátyás templom, a bécsi városháza és a pesti parlament, vagy éppen a szinte mindenütt bécsi mintára épült színházak és pályaudvarok. A gótikus, reneszánsz és barokk múlt monumentumai mellé épített közép-európai építészeti eklektika: a régen halott Monarchia lelke ma ebben az építészeti eklektikában él tovább. Egy klagenfurti, brünni vagy zágrábi utcasarkon a látogatót gyakran a „dēja vu” élménye keríti hatalmába: elvégre valamikori közös otthonunkban vagyunk.

A régió politikai térképét ma éles határok metszik, kicsiny színterületeket látunk a szomszédos nagyobb és máris töredező, változó színterületek között. Közép-Európának ma az atlaszban nincs saját színe, mint kultúra, mint hagyomány, mint lelkiség mégis átdereng a tarka papírmozzaik mögül. Ebben az évszázadban a fegyver és a hatalom szinte mindent elkövetett annak érdekében, hogy Közép-Európa ne legyen: a kultúrát, a hagyományt és a lelkiséget mindazonáltal nem bírhatta le. Lehet, hogy Közép-Európáé a jövő?

EGY KÖZTES RÉGIÓ

Minden földrajzi-politikai régiónak csak körülményesen lehet megvonni a határait, és ezek a határok mindig felettébb bizonytalanok. Valóban merre is húzódnak a közép-európai régió határai, s hol található Közép-Európa maga? Általános meggyőződés szerint a Balti tenger és a Földközi-, illetve Fekete-tenger között, abban az etnikailag és kulturálisan igen vegyes övezetben, amely a német és az orosz tömb, illetve birodalom között az öt-tíz-harmincmillió népek: lengyelek, csehek, szlovákok, osztrákok, magyarok, horvátok, szlovének, szerbek, bosnyákok, makedonok, románok és bolgárok történelmi otthona. A politikai és a kulturális határok azonban szinte sohasem estek egybe: a lengyelek tartoztak Közép-Európához (az Osztrák-Magyar Monarchiához) és Kelet-Európához (az orosz birodalomhoz), mi, magyarok pedig ma részben Közép-Európában (Magyarországon, Szlovákiában), részben Dél-Kelet-Európában (Erdélyben, a Vajdaságban), részben Kelet-Európában (Kárpátalján, azaz az ukrán államban) vagyunk széttagolva. A nemzet és az állam fogalmának teljes inkompatibilitása ugyancsak a közép-európai régió történelmi viszontagságainak kedvezőtlen s aligha felszámolható következményeihez tartozik.

Közép-Európa maga sem egységes és egynemű geográfiai, történelmi és kulturális régió. Kétségkívül létezik egy bizonyos történelmi és kulturális „választóvonal” a térség nyugati és keleti fele között. A nyugati és a keleti kereszténység, Róma és Bizánc, a gazdagon tagozott nyugati civil társadalom és a tagolatlanabb kelet-európai társadalmak, a személyiség- és a szabadságelvű nyugati mentalitás és a kollektív rendet, valamint a személyi alávetettséget többnyire gyanútlan természetességgel elfogadó keleti gondolkodás, nos, mindezek eredendő elkülönülése éppúgy megkülönbözteti egymástól a régió két felének politikai kultúráját és emberi viszonyait, mint azt a művészeti hagyományt, amely maga is hordozza és alakítja e kétféle mentális szerkezetet. Beszélni szoktunk arról, hogy Brassó (a híres Fekete templom) a nyugati gótikus építészet és Lemberg belvárosa az ugyancsak nyugati barokk építészeti kultúra fellegvára: mindaz, ami tőlünk délre és keletre található, az Bizánc és az orthodoxia örököse, Balkán és Oroszország, olyan kulturális övezet, amely élesen elüt mindattól, amit a nyugat létrehozott.

A közép-európai régiót úgy is meghatározhatjuk, hogy e térségnek más a kulturális tudata és más a politikai helyzete. Kulturális tudata minden jelzőtől mentesen európai tudat, politikai helyzete pedig mindig is ki volt szolgáltatva az erősebb szomszéd akaratának és törekvéseinek. Volt idő, amikor a Nyugathoz tartozott, és voltak időszakok, amikor az egész térséget a maga birodalmi szerkezetébe tagolta be, azaz tette vazallusává valamelyik nagyhatalom, így a középkor végén a török, később a német birodalom, a második világháború után pedig a Szovjetunió. Az európaiság tudata mindig megvolt a történelem folyamán a közép-európai régió nemzeteinél. Ez a tudat beépült identitásukba, ugyanakkor szüntelenül érezték (és érzik) azt a paradoxont, amely kulturális tudatuk és politikai helyzetük között feszül. A régió népei általában igazságtalannak tudták aktuális politikai helyzetüket, kialakult közöttük egy olyan kollektív igazságtalanságtudat, amely ugyancsak közép-európai identitásformáló erő. Ez az érzés Európában máshol valószínűleg meg sem található (talán egyedül a középkorban az arab uralom alatt élő Spanyolországban jelentkezett). Ez a fajta frusztráció Közép-Európa esetében folyamatos, mindig kiújuló mentális konfliktusok forrása volt. A régió úgy is szemlélhető és meghatározható, mint a történelmileg frusztrált népek

övezete. Ez a frusztráció jelent meg a térségben általános nacionalizmusban vagy abban a teljesen ésszerűtlen versengésben, amely akörül folyt, hogy melyik nép „inkább európai”.

Emellett érvényesül egy másik történelmi tendencia: folyamatos, habár nem konfliktusok nélküli törekvés az integrációra, a régió kulturális, mi több, politikai egyesülésére. A középkor folyamán a régióban érvényesült egy bizonyos egység, ebben az időben az akkori európai nagyhatalmak (a német és a bizánci birodalom) között néhány közép-európai ország középhatalmi rangra emelkedett. Ilyen volt elsősorban Magyarország és Lengyelország, némely időszakban Csehország. Ezek között az országok között működött a nyugati kereszténység összefogó, kohéziós ereje, a közös keresztény szolidaritás. Nem véletlen, hogy a török birodalommal vívott csatákban mindig jelentős szerepet játszottak az egymásnak küldött segélycsapatok: például Bécs 1686-os török ostroma idején Sobieski János lengyel király felmentő serege. A közép-európai szolidaritás így már jóval az osztrák császárság 1806-os és az Osztrák–Magyar Monarchia 1867-es létrejötte előtt eleven erőt jelentett a térségben, a régió országai között.

Legerősebben és leghatékonyabban a Monarchia fogta össze a régiót, annak ellenére, hogy a birodalomban sok heterogenitás volt tapasztalható, és az állami szerkezet szinte állandóan kulturális, valamint etnikai divergenciák bomlasztották. A Monarchia mindazonáltal életképes alakulat volt, hiszen évszázadokon keresztül fennállt és jól-rosszul, de működött. A Habsburg Birodalom létét mindenképpen kedvezően kell értékelni, a régió ugyanis a Monarchia fennállásának idején volt képes arra, hogy a saját érdekei szerint kapcsolódjék be az európai politikába. Ebben a korszakban az európai politika a világpolitikát jelentette. Sőt, azt részben a Monarchia megszűnése okozta, hogy az európai politika megszűnt világpolitika lenni. A Habsburg Birodalom igen fontos összefogó szerepet töltött be, s ennek során éppenhogy nem nélkülözte a belső koherenciát. Működő belső piac alakult ki határain belül, ez a hatalmas piac előnyös volt a régió népei számára, s a gazdasági egységnek természetesen megvoltak az egyéb következményei is, hiszen a Monarchia nemcsak piacot, hanem életformát, életstílust, közös „kulturális levegőt” is jelentett.

A Monarchia összefogta a közép-európai régió országait és népeit, egyszersmind (hosszú időn keresztül) meg tudta védeni őket a két szomszédos birodalom: a német és az orosz behatolási kísérleteitől. Vajon ezek a végül is sikerrel járó behatolási kísérletek milyen mértékben voltak szükségszerűek, és miként lehetett volna védekezni velük szemben?

Természetesen voltak olyan külső nagyhatalmi tényezők, amelyeknek közömbösítése nem állt a Monarchia, illetve a régió hatalmába. Ilyen volt a már az első világháború előtt érvényesülő nagy-német, majd a második világháborút követően mindent maga alá gyűrő szovjetorosz befolyás. Mégis azt kell mondani, hogy a térségben élő nemzetek rendre elmulasztották azoknak az eszközöknek a kialakítását, amelyek esetleg védelmükre szolgálhattak volna. Főleg két dologról beszélhetünk. Egyfelől elmulasztották az Osztrák–Magyar Monarchia olyan átszervezését, amely a térségben élő népek nemzeti személyiségének érvényesülését és politikai önrendelkezését tette volna lehetővé. Holott erre a történelem kerek ötven évet adott. Ebben a mulasztásban felelősség terheli a dualizmus kori magyar kormányokat és az akkori magyar nacionalista közvéleményt is, amely minden tekintetben azon dolgozott, hogy a dualizmus ne épüljön tovább, s ne vonja be az államalkotó népek közé a Monarchia további nemzetét, például a csehekét vagy a dél-szlávokat. Pedig a cseh vezetők a dualizmus

kiterjesztése, pontosabban trialisztikus átalakítása fejében Magyarország és Csehország alapvető történelmi szövetségét kínálták fel. Ezt a lehetőséget az akkori magyar vezetők sajnálatosan elmulasztották. A továbbiakban is nagy hiba volt, hogy a magyar vezető réteg nem igyekezett megkötni a hazai nemzetiségiekkel a maga külön kiegyezését, sőt mindig útját állta azoknak a törekvéseknek, amelyek a Monarchiát egy föderalista berendezkedés felé akarták volna fejleszteni. Pedig Magyarország még a legfekete-sárgább Ferenc Ferdinándos föderalizmussal is jobban járt volna, mint Trianonnal: Pozsony, Kassa, Kolozsvár vagy Nagyvárad magyar jellegét és hovatartozását még a közutálatnak örvendő trónörökös sem kérdőjelezte meg.

A térség „immunitáscsökkenésének” másik oka az volt, hogy teljesen megváltozott a Monarchia európai szerepe, pontosabban megváltozott az a külpolitikai orientáció, amelyet a Habsburg Birodalom korábban hagyományosan követett. Ezt a változást a katonai és a külügyi vezetők rövidlátása és stratégiai alkalmatlansága idézte elő. A Monarchia ugyanis a korábbi hagyományos angol szövetség és a francia politika iránt tanúsított jóindulat helyett egyértelműen a német szövetséget választotta. Ezzel megbontotta azt az európai egyensúlyt, amely máskülönben fennállásának és hatalmi helyzetének legfőbb garanciája volt. Mindez tulajdonképpen Németországnak sem szolgált a javára, hiszen a hatalmasnak látszó közép-európai szövetség olyan ábrándok felé vitte a németeket, amelyek hosszú távon az egységes Németország pusztulásához, majd időleges felbomlásához vezettek. A Monarchia új külpolitikai orientációjának, mint köztudomású, elsősorban az orosz túlerőtől való félelem volt az oka; minthogy a birodalom vezető politikusai, különben teljes joggal, meg voltak győződve arról, hogy a cári hatalom, amely a Távol-Keleten Japántól elszenvedett vereség után ismét Európa felé fordult, a Balkánon és Galiciában a Monarchia kárára kívánja terjeszkedni. Az ugyancsak expansionista német birodalommal kötött szoros szövetség és szinte feltétlen együttműködés ennek ellenére súlyos politikai hiba volt. A Monarchiának hosszú évszázadok óta mindig bevált hagyományos európai politikáját kellett volna követnie, vagyis a nyugat-európai orientációt. Az angol politika ugyanis igen hosszú időn keresztül, egészen az első világháború végső szakaszáig, a Monarchia fenntartása mellett szállt síkra.

Ha a Monarchia vezetői valamilyen történelmi belátás folytán elvégezték volna a Monarchia korszerűsítését, s fenntartották volna a hagyományos angolbarát politikát, akkor talán hatékonyan fel tudták volna venni a küzdelmet a két irányból (keletről és nyugatról) is fenyegető nagyhatalmi terjeszkedéssel szemben. S hogy egy pillanatra a történelmi képzelgések útjára lépünk, így talán elképzelhető lett volna, hogy a világháborúra nem kerül sor, hiszen egy olyan helyzetben, amikor a Monarchia és Anglia megőrzik szövetségüket, Németországnak kétségtelenül visszafogottabb politikát kellett volna tanúsítania, s Anglia sem menekült volna, a német expanzióval szemben, Oroszország karjaiba. A Monarchia és Anglia vagy a Monarchia és Franciaország között nem voltak jelentékeny és valós érdekellentétek: a Habsburg Birodalomnak ugyanis nem voltak gyarmatai, a Anglia mindig számíthatott volna a gyarmatbirodalmát és világhatalmi helyzetét szüntelenül fenyegető Oroszországgal szemben a Monarchia támogatására. Ezzel szemben a Monarchiának elsőrendű félivalója volt Oroszországtól, és majdnem ennyi félivalója volt Németországtól. Németország ugyanis esetleges háborús győzelme következtében megvalósíthatta volna a berlini vezetés alatt álló közép-európai gazdasági és politikai uniót, amelynek keretei között Bécs elveszítette volna addig élvezett helyzetét, sőt elveszítette volna szuverenitását. Oroszország győzelme következtében pedig a cári birodalom legázolta és felszámolta volna a Monarchiát.

Kétségtelen, hogy a Monarchián belül volt bizonyos „nagynémet” („altdeutsch”) veszély, hiszen a monarchiabeli németek egy része határozottan vonzódott a nagy-német birodalom eszméjéhez. Másrésztől jelentékeny volt a pánszláv veszély, amelyet elsősorban Oroszország terjeszkedő politikája keltett, s a pánszlávizmus bizonyos befolyást gyakorolt a Habsburg Birodalom szláv népeire, különösen a csehekre, a szlovákokra és a galíciai ukránokra (ugyanakkor a lengyelek határozottan szembenálltak vele!) Ezek a külső veszélyek azonban feltétlenül csökkenthetők lettek volna a Monarchia átszervezésével. A Monarchia népeinek nemzeti érzéseit össze lehetett volna egyeztetni a Monarchia fennmaradásának érdekeivel, természetesen a nemzeti autonómiák megadása által. Így az erdélyi szászok elsősorban az erdélyi identitást válalhatták volna, és csak ezzel együtt a németet, vagy a birodalom átszervezése esetén a Magyarországhoz hasonló jogokkal bíró Csehországban csökkenhetett volna a pánszláv hatás. A Monarchia népei között bizonyos mértékig élt a patriotizmus érzése a soknemzetiségű birodalom iránt (ennek jelei fellelhetők a századelő magyar irodalmában is), a közép-európai régió federalisztikus átszervezésével és az európai egyensúly megteremtése érdekében folytatott hagyományos politikájának fenntartásával ezeket a patriótaérzéseket meg lehetett volna erősíteni. Az első világháború elkerülésével pedig időt lehetett volna szerezni arra, hogy a szükséges reformok bevezetésével meg-növekedjék a birodalmon belüli kohéziós erő.

KÖZÉP-EURÓPA ÉS NÉMETORSZÁG

Közép-Európa valóban „köztes” régió: két hatalmas nép és két történelmi nagyhatalom között a kisebb népek övezete. „Köztes-Európa”: „Zwischen-Europa” – mondták így is valamikor német geográfusok. Ez a „köztes” övezet most – az 1989 után bekövetkezett nagy kelet-európai politikai földrengés következtében – úgy tetszik, megszabadult a sorsát szinte fél évszázadon keresztül kezében tartó keleti nagyhatalomtól: a Szovjetuniótól, s egyelőre még nem lehet igazán látni, hogy mik lesznek az új keleti nagyhatalom: Oroszország ambíciói és lehetőségei. Ellenben, milyen szerepet fog betölteni a közép-európai régió további sorsának alakításában a nyugati szomszédos nagyhatalom: a most ismét felemelkedő, s bizonyos értelemben közép-európai vezető szerepre pályázó Németország? Egyáltalán, Németország közép-európai államalakulat-e?

Németország és a közép-európai régió viszonya körül már régóta folynak a viták. Németország, amely a német egység létrehozása után következetesen a régió vezető hatalmának pozíciójára törekedett, az első világháborút megelőző években már elméletileg is alátámasztott módszerességgel készítette elő ezt a vezető szerepet. Friedrich Bernhardt *Deutschland und der nächste Krieg* című, 1912-ben megjelent műve, majd Franz von List *Ein mitteleuropäischer Staatenverband* című 1914-es, illetve Karl von Winterstetten: *Berlin–Bagdad: Neue Ziele Mitteleuropäischer Politik* című, ugyancsak 1914-es munkája már a német és az osztrák–magyar birodalmak államszövetségének tervét vetette fel, mint amelynek egyfelől az orosz, másfelől az angolszász világhatalmi aspirációkkal szemben kellene egy Közép-Európára (és a Balkánra) támaszkodó hatalmi koncentrációt létrehoznia. Ezek a politikai törekvések készítették elő Friedrich Naumann 1915-ben megjelent, s igen széles körű vitát kezdeményező *Mitteleuropa* (magyarul: *Középeurópa*, 1916) című munkáját, amelynek megállapításai tulajdonképpen találkoztak a berlini kormány világpolitikai elképzeléseivel. A német tudós az első világháború tapasztalataira: az igen széles körű német és osztrák–magyar

együttműködésre alapozta gondolatmenetét, amelynek végső következtetése szerint a Német Birodalomnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának egy közép-európai gazdasági és politikai államszövetség keretében kellene egyesülnie, s világpolitikai hatalmi szerepet vállalnia.

Naumann terve igen nagy vitát váltott ki a magyarországi politikai és szellemi életben, s tulajdonképpen megosztotta az addig kialakult hagyományos konzervatív és progresszív táborokat. A politikai életben olyanok állottak mellé, mint gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi Albert és Lukács László, és olyanok fordultak vele szembe, mint gróf Tisza István miniszterelnök, Rákosi Jenő, Gratz Gusztáv és Hegedűs Lóránt. A tudományos és irodalmi életben belül csatlakozott hozzá Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Bíró Lajos és Ignóty, szembeszegült vele Kunfi Zsigmond, Ágoston Péter, Szende Pál és Ady Endre, aki a Nyugat 1916. május 16-i számában megjelentetett *Ellenségekkel egy szándékon* című írásában maga is némi álmélkodással számolt be arról, hogy az „ösellenség” Rákosi Jenővel egy csapatba került. A legátfogóbb és ma is legtanulságosabb vita pedig a Társadalomtudományi Társaság 1916. február 22-től április 2-ig rendezett ülésorozatán zajlott le Naumann tervezete körül, ezen a vitasorozaton csaptak össze a polgári radikálisok mozgalmán belül meglévő különböző közép-európai koncepciók.

A magyar történeti irodalom általában kedvezőtlenül ítéli meg a Naumann-féle terveket, és ebben kétségtelenül szerepe volt annak, hogy Ady élesen bírálta a német tudós elképzeléseit. Később többen is úgy interpretálták Naumann tervezetét, mint a Harmadik Birodalom közép-európai terjeszkedésének elméleti alapvetését. Holott a tervezet megjelenésekor és későbbi utóélete során is bizonyos egyetértéssel találkozott éppen a közép-európai progresszió köreiből: 1937-ben Teodor Heuss, a későbbi nyugatnémet államelnök, 1958-ban pedig a kiváló történész, Golo Mann (annak a Thomas Mann-nak a fia, aki különben maga is Naumann hívei közé tartozott!) „rehabilitálta” a nevezetes tervezetet, amely az elmúlt évtizedek során – bizonyára az európai egységtörekvések következtében – már általában igen kedvező megítélésben részesült.

Mint már szó esett róla, eleve kedvező megítélést kapott a magyar progresszió korabeli képviselőinek egy részénél is: ők ugyanis a nagyobb gazdasági egység és a vámunió kialakításának következtében fellépő ipari és kereskedelmi fejlődés megindítását, illetve a közép-európai nemzeti konfliktusok föderalisztikus elsímítását, vagyis a Monarchia (és a történelmi Magyarország) nemzetiségi ellentéteinek megoldását várták a Naumann-féle tervezettől. „Ami ma történik és napról napra elkerülhetetlenebbé válik – állapította meg Jászi Oszkár *Középeurópa és a demokratikus fejlődés* című, 1916. február 13-án keltezett írásában –, az nem egy politikai kényszerhelyzet erőszakitéle a természetes gazdasági-kulturális viszonyokon, hanem ellenkezőleg, egy olyan külpolitikai konstelláció előállása a nagy háború következtében, mely végre-valahára lehetővé teszi, hogy a középeurópai nemzetek és népek szabadon követhessék gazdasági és kulturális fejlődésüknek logikáját és életszükségeit. Ez az új és a népies erőkre kedvező konstelláció abban a felismerésben áll, hogy Ausztria és Németország ősi rivalitása ma már egy értelmét veszített érzelmi anachronizmussá vált, hogy a monarchia és Németország közötti szövetséges viszony többé nem egy ad hoc célszerűségi belátás eredménye, hanem egy hosszú történelmi fejlődés fait accompli-ja, melyen kicsinyes érzelmi vagy taktikai okokból változtatni egyáltalán nem lehetséges.” „A demokratikus haladásnak – írja ugyanitt – ezeket az alapvető okait csak erősítheti a középeurópai koncentráció terve. Hogy itt csak egyet említsek a sok lehetőség között:

a középeurópai államszövetség az egyedüli koncepció, amelyen belül a nemzetiségi problémát eredményesen megoldani lehet. Középeurópa összes nemzetiségi kérdései elveszítik méregfogukat abban a pillanatban, amikor egy szoros gazdasági és politikai szövetség lehetetlenné, sőt oktalanná teszi az egyes nemzetiségek kifelé gravitáló hajlandóságát."

A Jászi és Ignótus által képviselt gondolatmenet ezen kívül egy világpolitikai megfontolás is befolyásolta, tudniillik a közép-európai orosz terjeszkedés, egyáltalán az orosz nagyhatalom imperialisztikus politikája által táplált félelem. A közép-európai államszövetségtől ennek a fenyegetésnek az ellenszerét várták, mindezt jól mutatja az a kis jegyzet, amelyet Ignótus a Nyugatban Ady Endre imént említett írásához fűzött: „Én szívesen osztanám az Ady félelmét, ha még jobban attól nem félnék, amire ő, úgy érzem, nem vet elég ügyet, hogy a mai Bizánc: Moszkva." Ennek a megfontolásnak a jelentőségét mutatja az is, hogy Jászi Oszkár 1917. július 29-én keltezett *Középeurópa és Nyugateurópa* című cikkében utólag maga is arról beszélt, hogy Naumann tervezetében azt a lehetőséget találta meg, amely az orosz terjeszkedéssel szemben nyújthat védelmet a közép-európai régió népeinek: „A középeurópai népszövetség elég erős lett volna a cárizmus kielégíthetetlen imperialista étvágyának feltartóztatására; viszont a német műveltség, szervezés és fegyelem legalkalmasabbnak látszott arra, hogy egy hatalmas vámegység közös vérkeringésében óriási mértékben emelje az itt élő népek termelőképességét és ezáltal a demokratikus átalakulás lehetőségeit." Ez a megfontolás az orosz februári forradalom, azaz a cári hatalom megdöntése után természetesen részben elveszítette jelentőségét. De csak időlegesen, hiszen a szovjet-orosz hatalom felemelkedése és 1945 utáni közép-európai térhódítása következtében megint csak megfontolandóvá vált a Naumann és Jászi által képviselt gondolatmenet.

A Szovjetunió felbomlása alighanem ismét időszerű értelmet ad ennek a gondolatmenetnek, hiszen kétségtelen, hogy a közép-európai régió legközelebbi jövőjét az egyesült Németország gazdasági és politikai hatalma és befolyása szabja meg. Ennek a befolyásnak a növekedése persze újra életre keltheti a Naumann-tervvel szemben felsorakoztatott 1916-os érveket, a nagy-német túlsúly miatt érzett akkori félelmeket: Kunfi Zsigmond és Ady Endre érveit és félelmeit. A Mitteleurópa-tervezetnek azonban – azon túl, hogy a szovjet impérium történelmileg megbukott (s egy „nagyorosz” birodalom felemelkedésének jelenleg nincs igazán realitása) – igazán az ad új értelmet és jelentőséget, hogy Németország kibontakozó közép-európai jelenléte és befolyása egyszersmind az európai integráció köréhez kapcsolja a régió országait. Németország ma nem Franciaország és Anglia ellenfele, hanem szövetségese és az egységesülő Európa egyik fontos alkotóeleme: következőképp Közép-Európában nem „német”, hanem „európai” missziót teljesít. A Naumann- (és Jászi-)féle közép-európai integráció létrehozásában Németország ezért magának az európai integrációnak az összefogó erejét érvényesítheti.

TRIANON ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Azok között a történelmi tényezők között, amelyek kedvezőtlen módon befolyásolták a közép-európai régió belső kohéziójának alakulását, kétségtelenül igen nagy súllyal vannak jelen az első világháborút követő területi rendelkezések, így mindenképp a trianoni szerződés rendelkezései. A trianoni szerződésről évtizedeken keresztül alig esett szó a második világháború után, pontosabban az 1947-es párizsi békeszerződés után, amely minden magyarországi reménykedéssel és várakozással ellen-

tétben maradéktalanul helyreállította, illetve kisebb tekintetben Magyarország kárára módosította a trianoni rendelkezéseket. A némaság és az elnémitottság persze nem jelentette és nem jelenthette, hogy a trianoni kényszerek fölött eltekintett volna a történelem. Egy veszedelmes sziklaszirt akkor is hajótöréseket idéz elő, ha a térképek semmiféle jelzést nem adnak róla, sőt így még veszedelmesebb és pusztítóbb, még több áldozata van.

Ennek a trianoni hallgatásnak is voltak áldozatai. Nem csak a magyar nemzeti tudat tartozott közéjük, amely nyilvánvalóan nem maradhatott egészséges úgy, hogy a diagnózisra és a gyógyításra még csak sor sem került, s a nemzet egyik legszörnyűbb sebéit az úgynevezett „proletár internacionalizmus” teljesen hitelüket veszített közhelyeivel próbálták eltakarni: az a seb vérzett és üszkösödött tovább. De a trianoni hallgatás áldozata lett a közép-európai népek megbékélésének és történelmi együttműködésének ügye is: anélkül ugyanis, hogy a trianoni tályogot felnyitották és megtisztították volna, ennek a kiengesztelődésnek és összefogásnak semmi esélye sem lehetett.

Trianon – Mohács óta – a legfájóbb sebet ejtette a magyarságon, és teljesen természetes dolog volt az, hogy a Trianon utáni korszak magyar közvéleménye: nemcsak a hivatalos politika, hanem a szellemi élet és a magyarság legszélesebb tömegei sem fogadták el, fogadhatták el a diktatórikus békerendszer következményeit. Csak huszadik századi magyarságunk két – sok tekintetben egymás ellen is kijátszott vagy inkább kijátszani kívánt – költőóriására: Ady Endrére és Babits Mihályra hivatkozom. Mindketten egyforma fájdalommal és elkeseredéssel vetettek számot az országra és a nemzet megcsonkításának lehetőségével, illetve következményeivel.

„Elpirulok – írta Ady *S ha Erdélyt elveszik?* című írásában még 1912-ben, midőn a hódításokra vágyó bukaresti politika bejelentette erdélyi igényeit – a magam látszó romantikájától, de leírom, hogy Erdélynek külön lelke van, s fenyegető, brutális, de vajmi lehető térképváltoztatások két emlőről szakítanának le két ikergyermeket, a magyart és a román... Mi magyarok s az erdélyi románok gyökereinkkel lennénk kiszakítva, mihelyst ez az örült militáris világ... diplomaták diagnózisa szerint kezd gyógyítani bennünket... Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt is, hogy Erdély hamarosan megvalósulása lehet tüzes, vad álmoknak, mik nem minden alap nélkül kísértének az alsó Kárpátok alatt. De a dilemmás Erdéllyel évszázadok marasztaló szellemét lázítja föl a vad hazapolitika, s hazátlanná tenne két szerencsétlent, s minden más, nemes fölszabadulásra joggal váró nációt.” Babits Mihály pedig közel négy évtized múlva, 1938 karácsonyán *Gondolatok az ólomgömb alatt* címmel a következőket jegyzi fel: „...rájövök, hogy nem is tudok pontosan visszaemlékezni a csonka ország formájára, holott milyen tévedhetetlenül látom magam előtt ma is a régi, nagy Magyarországot!... Magyarország áll előttem megint, de nem a csonka, hanem az igazi, a történelmi Magyarország, a kerek, ép vonal, amely gyermekkorom óta belém idegződött... Szinte szerelmes voltam ebbe a vonalba, ez volt az én első szerelmem... S amint elképzelem ezt a gyönyörű, élő testet, első szerelmemet, megint elfog a kínzókamrák hangulata.”

Igen, a magyar irodalom és a magyar közvélemény így érzett és gondolkodott a fenyegető, majd megvalósult Trianon felől. Trianon mindazonáltal nem csak magyar tragédia: összeomlása és állandósult válsága a közép-európai összefogás eszméjének is. Korábban voltak reményei és lehetőségei egy ilyen összefogásnak (maga Ady és Babits is ezeket a lehetőségeket szerette volna valóra váltani). A trianoni rendezéssel azonban a legkevésbé sem a történelmi igazságtétel jutott érvényre, hanem a fanatikus nacionalisták zsákmányoló szenvedélye és a kisebbségi sorba került és kényszerített népcsoportok

létét és kultúráját fenyegető barbár intolerancia. Ezt a szomorú tényt Trianon után igen sok nyugati államférfi és szellemi kiválóság is elismerte. Sőt többen ráeszméltek arra, hogy Trianon nem csupán a magyarság tragédiája, hanem egész Közép-Európa, sőt egész Európa tragédiája. A szomszédos országok területi nyereségei nagyon is látszatnyereségek voltak, minthogy később ezek okozták a térség elszomorító politikai lezüllését, pontosabban azt a folyamatot, amely által a közép-európai térség valóságos játékszerré vált a nagyhatalmak kezében.

A nyugati nagyhatalmakra valójában egy antidemokratikus területszerző sovinizmus erőszakolta rá a maga akaratát. Ezeknek a hatalmaknak, ha valóban a kölcsönös európai kiengesztelődés és együttműködés lehetőségét kívánják létrehozni, igazából egy minden érdekelt számára elfogadható kölcsönös kompromisszum kialakítására, ha tetszik: kikényszerítésére kellett volna törekedniök. Ez a kompromisszum azt jelentette volna, hogy Magyarország megmarad etnikai határai között nagyjából abban az értelemben, ahogy ezt a Teleki Pál nevéhez fűződő nevezetes etnográfiai térkép rögzítette. Ezt a térképet annak idején a párizsi béketárgyalásokra utazó magyar kormánydelegáció is előterjesztette, amely erre a térkép által is rögzített valóságos etnográfiai állapotra hivatkozva kért több nagyobb körzetben is népszavazást. Ezt a jogos követelést azonban a békekonzferencián vezető szerepet játszó (főleg francia) államférfiak rendre elutasították. Holott még akkor például Pozsony, Komárom, Kassa, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad és Szabadka egyértelműen a magyar nyelvterület határai között helyezkedett el.

Az első világháború utáni rendezés tulajdonképpen három érvelési rendszerre támaszkodott: 1. Az etnográfiai elv a népesség etnikai összetételét vette kiindulásnak – ezt sohasem alkalmazták Magyarország javára, s így mind Csehszlovákia, mind Románia, mind Jugoszlávia vonatkozásában igen nagy magyar tömbök kerültek idegen fennhatóság alá, közvetlenül a trianoni határ túlsó oldalán; 2. a történelmi elv, amely a területek korábbi államjogi hovatartozását vette figyelembe – Magyarország ennek az elvnek az alapján semmiféle könnyítést sem kapott (holott például 3,5 millió németet csatoltak Csehszlovákiához arra hivatkozva, hogy lakóterületük a történelmi cseh királysághoz tartozik); 3. végül a gazdasági, közlekedési és stratégiai elv – ezt ugyancsak mindig következetesen alkalmazták Magyarországgal szemben, például a Dunától északra levő magyar területek elcsatolásakor, ebben az esetben csehszlovák gazdasági érdekekre hivatkoztak, vagy az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti–Máramaros-sziget sáv Romániának ítéltése során, amikor az szolgált érveléssel, hogy az itt (magyar lakosságú területen) húzódó vasútvonalra Bukarestnek szüksége van. Magyarország esetében egyaránt elestek az etnikai, történelmi és gazdasági-stratégiai kritériumok, s valóban minden helyi vitát Magyarország kárára oldott meg a „békekonzferencia”: az országot tulajdonképpen hadizsákmánynak tekintették, amelyből minden jelentkezőnek bőven osztogatni lehet.

Ha a trianoni nagyhatalmak nem minden esetben a magyarság kárára akarták volna megoldani a háború utáni területi rendezést, akkor valójában létre lehetett volna hozni egy olyan helyzetet, amely kölcsönös kompromisszumokra épült volna, a megegyezéssel rendszer pedig elvezethetett volna a közép-európai térség egységének valamilyen helyreállításához. Lehetőség nyílt volna arra, hogy a létrejövő nemzeti államok között egy idő után az integrációs törekvések nyerjenek teret, és ezek az államok végül valamilyen (föderatív, konföderatív) államszövetségbe tömörüljenek. Ennek a kívánatos államszövetségnek a létrejöttét, sőt még a lehetőségét is egyértelműen Trianon akadályozta meg. Az, hogy a közép-európai kis országok képtelenek voltak szövetkezni

és egymással összefogni, nos, ez vezetett a régió teljes politikai lezüléséhez és dezintegrációjához, mondhatnám így is: balkanizálódásához: végső soron ez nyitott utat Hitler, majd Sztálin előtt. Ez tette lehetővé azt, hogy az egymástól elszigetelt, kölcsönösen gyűlölőködő, egymásra kölcsönösen féltékeny országok sorra áldozatul eshettek annak a nagyhatalomnak, amelyik éppen be akarta kebelezni őket.

Trianon olyan történelmi tragédia, amelynek súlya azóta is bélyeget nyom Közép-Európa sorsára. A trianoni traumák és tragédiák következetes és módszeres enyhítése nélkül nem fogunk előre haladni a közép-európai régió gazdasági és politikai konszolidációja felé. Mindezt a térségbeli országoknak is végig kell egyszer gondolniok, ugyanis csak a kölcsönös engedmények következtében képzelhető el újabb integrációs folyamat. Az, ami Közép-Európából ismét európai hatalmi tényezőt formál, és lehetővé teszi, hogy a régió gazdasági, politikai, kulturális és erkölcsi szempontból ismét a hagyományos európai státus kiépítésének irányába mozduljon el. Trianon a közép-európai egységfolyamatok egyik legnagyobb akadályá volt, a lassanként mégiscsak kibontakozó európai egységesülésnek éppen ezért félre kell söpörnie Trianonnak mindazokat a következményeit, amelyek a jogtalanságok és kisebbségellenes diszkriminációk forrásai lettek.

INTEGRÁCIÓ ÉS DEZINTEGRÁCIÓ

Közép-Európa térképe nem egyszer kaleidoszkópra hasonlított az elmúlt évszázadban: erőszakos kezek időnként jól megrázták a sokféle színből összerakott alakzatot, s egyszeriben minden megváltozott: nagy emberi közösségek állami hovatartozása, városok és falvak elnevezése és etnikai jellege. Egymással gazdasági „szimbiózisban” élő városok között egyszeriben vámsorompók zárták el az utakat, és sajátos huszadik századi abszurdumként megjelentek a térképen az olyan vasútvonalak, amelyek mintegy a semmibe vezettek, minthogy a határövezetben fel kellett szedni a síneket. Holott például éppen a valamikori északi, keleti és részben déli magyar határ, az, amelyet a Kárpátok karéja alkotott, egész Európa leginkább állandó államhatárai közé tartozott. Ebben a tekintetben csak a Pyréneusokban húzódó francia–spanyol határ előzte meg.

Nemcsak az egykori Jugoszláviában végbemenő folyamatokra gondolok, mikor is a korábban jól szervezettnek és központosítottnak tudott titoista állam legalább öt külön köztársaságra oszlik. A szemünk láttára bomlik fel a korábban ugyancsak szilárdnak és konszolidáltnak tartott Csehszlovák (majd Cseh és Szlovák) Köztársaság is, és az új szlovák államnak magának is belső feszítőerőkkel kell megküzdenie. Ilyenek például azok a törekvések, amelyek az új köztársaság déli területein többséget alkotó magyarság helyzetéből adódnak: a szlovák államnak választania kell a széles körű magyar területi és kulturális autonómia létrehozása és aközött, hogy a jogbiztonság nélkül létrekérhetőztott hétszázézer magyar népcsoport egyszerűen hátat fog fordítani a köztársaságnak. Napirendre került a Kárpátalja államjogi berendezkedésének ügye is, minthogy a kijevei politika lényegében egységes ukrán államot kíván, a területen többségben élő ruszinok viszont mindinkább az autonóm Kárpátaljai Köztársaság tervét részesítik előnyben: általában az ukrán határokon belül, néhányan viszont visszatérve a csehszlovák állam kereteibe, ennek föderációs vagy konföderációs elrendezésén belül (már ha lesz ilyen). Ugyancsak mozgásban van a kommunizmus évtizedeiben legalábbis államjogilag konszolidáltnak tetsző román államegyüttes: Moldávia (Besszarábia) nyilvánvalóan, persze nem konfliktusok nélkül, visszatér a bukaresti kormány uralma alá. A két román állam teljes integrációját mindazonáltal nehéz lesz megvalósítani, inkább

valamiféle konföderáció képzelhető el, ez pedig minden bizonnyal ráirányítja arra a figyelmet, hogy Románia valójában mindig is egymástól eltérő karakterű országrészek mesterséges együttese volt, ma is az, és ez előtérbe helyezheti például a moldvai vagy erdélyi föderációs elképzeléseket, de mindenképpen nagyobb lökést adna az erdélyi magyarság autonómiatörekvéseinek.

Az mindenesetre kétségtelen, hogy a közép-európai térségnek az a szerkezete, amelyet az 1919–1920-as Saint Germain-i és trianoni békeszerződések és az 1947-es párizsi szerződés létrehozott, mára megbukott. Mindenekelőtt megdőlt az utódállamok nacionalista megszervezői által kezdeményezett és a „békecsináló nagyhatalmak által szentesített közép-európai regionális berendezkedés két fontos nemzet- és államideológiai oszlopa: a „csehszlovákizmus” és a „jugoszlávizmus”. Mindkettő politikai fikciónak és mítosznak bizonyult, s ugyanúgy negatív fogalomná vált, mint a „proletárdiktatúra” vagy a „szocializmus”. Azt most már a nyugati békecsinálók mai utódai is kezdik felismerni, hogy Trianon és Párizs nemhogy megszüntette volna a régióban uralkodó nemzeti-nemzetiségi feszültségeket, inkább megsokszorozta és elmérgesítette ezeket. Ahogy mondani szokás, egyetlen vegyes nemzetiségű nagyállamból (a Monarchiából) létrehozott három vegyes nemzetiségű kisállamot (Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát). Legutóbb François Mitterrand elnök ismerte el, hogy a „békét mindig a győztesek diktálták, akik általában a szemet szemért, fogat fogért elvet alkalmazták... e század összes békeszerződései, főleg az 1914-től 1918-ig tartó háborút követő szerződések..., de ugyanúgy az 1945-ös szerződés is... mind igazságtalanok voltak. A győztes dicsőségét, hatalomvágyát vagy azonnali érdekeit szolgálták, mindig is figyelmen kívül hagyták a történelmi, földrajzi, szellemi vagy etnikai realitásokat. Az elkövetkező háború drámája mindig le volt írva az azt megelőző békeszerződésben”.

Az első világháború befejezése óta eltelt közel háromnegyed évszázad mindenesetre azt tanúsítja, hogy a nagyhatalmak (és az utódállamok) politikája nem a közép-európai régió stabil újjászervezéséhez, hanem minden józan megfontolást nélkülöző és többnyire erőszakos szétzilálásához vezetett. Trianon és Párizs nem hozott olyan rendet, amely a korábbinál igazságosabbnak bizonyult volna, ellenkezőleg, politikai káoszba taszította a Baltikum és az Adria között elterülő térséget, mindig forrón tartotta a nacionalista intoleranciát és újjáélesztette a nemzeti konfliktusokat. Következésképp az éppen soron következő expanzionista birodalomnak és ideológiai diktatúrának szolgáltatta ki a közép-európai népeket. Ezért is jelenik meg a nyugat-európai politikai szakirodalomban a „vissza 1914-hez” gondolata, amely mindenekelőtt azt szorgalmazza, hogy újra kellene gondolni az 1918 után végbement közép-európai változásokat. Jugoszlávia immár bekövetkezett és Csehszlovákia valószínűleg bekövetkező felbomlása már ennek a politikai kényszerűségnek a következménye. Esembe jut Kuncz Aladár 1929-ben írott tanulmánya, az *Erdély, az én hazám*, amely a transzilvanista irodalom programját fejtette ki. Az Erdélyi Helikon tudós szerkesztője itt az irodalmi (és politikai) dezintegráció és integráció egymást kiegészítő folyamatairól beszélt: „Európa a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet”.

Közép-Európa e századi története: az egymást váltó, szüntelenül egymás ellen ható integrációs és dezintegrációs folyamatok története. Az Osztrák–Magyar–Monarchia által létrehozott és hosszú időn keresztül fenntartott integrációt a vesztes háború után bekövetkezett – a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozó – dezintegráció, majd a művi

úton előállított „csehszlovák”, „jugoszláv” (és „nagyromán”) államrezonra épülő integráció követte. Ezt az államrezont sodorták el az 1938 és 1941 között végrehajtott határmódosítások (ezeknek a későbbi felszámolását nem az kényszerítette ki, hogy igazságtalanok lettek volna, hanem hogy az új térképeken ott volt Ribbentrop és Ciano kézjegye), illetve a csehszlovák és a jugoszláv állam akkor a német és olasz erők hatására bekövetkezett felbomlása, majd ugyanezt az államrezont erősítette meg az 1945 utáni csehszlovák, jugoszláv és részben (mert csak Észak-Erdélyre, Besszarábiára nem kiterjedő) román restauráció. És most az akkor újjáépített integrációt váltja fel az újabb dezintegráció, amelynek következtében Közép-Európa térképe ismét átalakul.

Ez a dezintegrációs folyamat egyszersmind a történelem ítélete a művi úton létrehozott kisállami integrációk fölött. Ezek mögött az integrációk mögött ugyanis sohasem az érdekek kiegyenlítésének valamiféle demokratikus konszenzusra épült „nemzetek-fölötti” elve, hanem mindig egy olyan nemzetállami eszme állt, amely tulajdonképpen nem tudta eredményesen megszervezni magát az államot sem: következetesen csupán egyetlen uralkodó nemzetet (például a csehet, a szerbet vagy a románt) képviselt, és képtelen volt kielégíteni a nemzeti kisebbségek jogos kívánságait. Márpedig a közép-európai régió igazi rendezése és konszolidációja csak akkor következhet be, ha a térség államai szakítanak a nemzetállami berendezkedéssel, kivált ennek etnokratikus szélsőségeivel, és úgy oldják meg a nemzetiségi kérdést, hogy egyetlen népcsoport se érezhesse „kisebbségi” létre kárhóztatva önmagát.

Hogy a kívánatos új integrációnak mi lesz a formája, egyelőre nem tudható. Lehet az európai államközösség (ehhez persze csak a régió fejlettebb országai tudnak majd csatlakozni), lehet egy közép-európai konföderáció („Duna-konföderáció”), lehet a „visegrádi hármak” (illetve Szlovákia önállósodásával: „négyek”) szorosabb gazdasági és politikai összefogása, lehet akár a Habsburg Monarchia (amelyben az uralkodó személye képviseli a „nemzetekfeletti” elvet). Most mindenesetre a veszedelmes konfliktusokkal fenyegető további dezintegráció van soron. Ez a dezintegrációs folyamat különös szerepet és felelősséget ró a magyar politikára, külpolitikára, amelynek lehetőségei szerint inkább az integrációs, mint a dezintegrációs folyamatokat kellene elősegítenie. A régió nemzeteinek mindenesetre előbb-utóbb egy új „békeszerződés” tárgyalóasztalához kell leülniök. Addig azonban a hagyományos nacionalista szenvedélyek által keltett ideológiai és politikai válságokon, konfliktusokon keresztül vezet az út. Közép-Európa most egy tanulási folyamat részese: csak remélni lehet, hogy Eszék, Szarajevó, Dubrovnik – és Marosvásárhely sorsából végül tanulni fog.